

1 Р. М. Илић, *Ибар, антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник VI, Насеља III (1905), 621.

2 Исто.

3 С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко власнелинство*, Зборник Филозофског факултета у Београду XII (1974), 311; Т. Јовановић, *Студенички манастир, царски манастир Студенице*, Београд 1994, 149.

4 Т. Кагић, Г. Гарић Петровић, *Попис земља и шума области Брвеника из 1477. године*, Мешовита грађа XXXII (2014), 157–190. Првобитно се сматрало да је нахија Брвеник припадала Смедеревском санџаку – Е. Мушовић, *Брвеник у турским изворима XV и XVI века*, Новопазарски зборник 16 (1992), 55–72. Међутим, нахија Брвеник је првобитно припадала Паша-санџаку, након чега је припојена Призренском санџаку приликом његовог оснивања. Нешто касније, за време владавине Селима I (1512–1520), прикључена је Зворничком санџаку, који је носио највећи терет борбе са Угарском; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, u: Grada, knj. XXVI, ur. М. Ekmečić, Sarajevo 1986.

5 А. Handžić, *nav. delo*, 130. Статус дербенда значи да се село налазило у близини неког кланца, теснаца или опасног места кроз које је обично водио пут, тако да су становници села имали обавезу да обезбеђују пролаз тим кланцем, а заузврат су плаћали мањи порез и имали су друге повластице.

6 Б. Кнежевић, *Белешке о селима у околини Студенице и о свештеништву у нахији Брвеник по попису из 1548. године*, Гласник Друштва конзерватора Србије 20 (1996), 126–129. Овај опширни попис је преведен, али није публикован. Ауторки је податке уступио А. Ханџић.

7 Р. М. Илић, *nav. delo*, 621.

8 М. Валтровић, Д. Милутиновић, *Извештај уметничком одсеку Српског ученог друштва*, Гласник Српског ученог друштва XLVII (1879), 235.

Апстракт: У овом раду су представљени досадашњи резултати археолошких и архитектонских истраживања, дођућени најновијим сазнањима о храму у Савову и о његовом живопису. На основу очуваних остатака, односно података добијених археолошким истраживањима, као и на основу података које нам пружају други извори, покушали смо да хронолошки одредимо настајак и постојеће фазе савовске цркве, понудимо шири увид у њен сликани програм и одредимо јој положај у оквиру већ познате групе споменика студеничког краја.

Кључне речи: црква у Савову, живопис, гробни параклис, двоетажна гробница, параклисијарх

Село Савово, скривено међу обронцима планине Чемерно, налази се на 4 km северозападно од ушћа Савошнице у реку Студеницу. У стручној литератури помиње се већ 1905. године у раду Р. М. Илића о антропогеографским проучавањима долине Ибра.¹ Село је разбијеног типа, а куће се налазе са обе стране реке Савошнице. На овакав распоред домаћинства утицала је стрмост долине у којој је насеље подигнуто. Илић наводи и да је земљиште у овом засеоку врло неплодно, тако да многи житељи имају њиве у близини Краљева.² Када је реч о пољопривредним активностима у селу, вреди поменути податак из фалсификоване Студеничке повеље, из 1619. године, да су се у Расини, у Руденицама и у Савову налазиле манастирске пчеле.³

Иако познати средњовековни извори до сада нису пружили податке о овом студеничком селу, о њему сведоче турски дефтери настали након пада Српске деспотовине. Сумарни попис Паша-санџака из 1476/77. године, као и сумарни попис Зворничког санџака из 1519. године, сведоче о томе да су становници села Савова имали статус влаха и да су плаћали порез – филурију.⁴ Посебну потврду оваквој тврдњи представља и помен примићура, влашког старешине, у попису из 1533. и 1548. године. Такође, у попису Зворничког санџака из 1533. године помиње се да је Савово имало 35 кућа и статус дербенда.⁵ У опширном попису из 1548. године наводе се 34 куће, при чему се међу становништвом села помињу и поп Димитри и његов син Милић.⁶

На прилазу селу, са десне стране пута, остали су очувани остаци средњовековне цркве, према Илићу, посвећене Светом Сави,⁷ око које се формирало савремено гробље. На овај храм истраживачку пажњу први су усмерили М. Валтровић и Д. Милутиновић пре готово век и по.⁸ И поред тога што је веома рано постала предмет истраживања и што је више пута скре-

9 *Истио*.

10 Валтровић и Милутиновић, *документи II – тиренска грађа 1872–1907*, Београд 2007.

11 М. Валтровић, Д. Милутиновић, *Извештај уметничком одсеку Српског ученог друштва*, 250 (Д. Милутиновић).

12 *Истио*, 251.

13 *Истио*, 257.

14 Р. Станић, *Споменици градињелска од XIII до XVII века у околини Студенице*, у: Благо манастира Студенице, Београд 1988, 255–256.

15 *Истио*, 256.

16 *Истио*, 256. У време када је Р. Станић обишао цркву у Савову, њен под је био под шупом од рушевина, уклоњеним тек 1994. године. Из тог разлога сматрамо да је Р. Станић једну од надгробних плоча препознао као амвонску, о чему ће нешто касније бити више речи.

17 С. Ђурић, С. Пејић, Б. Крстановић, С. Темерински, *Споменици у сливу Студенице, опис и сјање*, Саопштења XXII–XXIII (1990–1991), 182–225.

18 *Истио*, 205–207.

тана пажња на неопходну санацију ненакривених зидова, црква Светог Јована у Савову препуштена је разорном дејству атмосферских падавина, мраза и неконтролисаног раста вегетације. Временом занемарена и изван модерних комуникација, прекривена густом пузавицом и другим растињем, она поново тоне у заборав.

Након повратка са „кратке двомесечне екскурзије“ током које су посетили и проучили споменике студеничког краја, међу којима и цркву у Савову, М. Валтровић и Д. Милутиновић су 22. октобра 1877. године предали извештај Уметничком одсеку Српског ученог друштва. У том тексту они наводе да је савовска црква „најпре дозиђивана, пак је најпосле порушена“. Поред основних одредница о положају цркве на сеоском гробљу, истакнуто је и то да су подносиоци извештаја „осим описа ове цркве по материјалу, изради и живопису“ сачинили и цртеж њене основе.⁹ Наведени технички цртеж, уз још један сажети опис савовске цркве, публикован је у оквиру њихове грађе 2007. године.¹⁰ С друге стране, главни део бележака Валтровића и Милутиновића везаних за цркву у Савову остао је до сада непубликован. У краткој пратећој расправи уз наведени извештај Д. Милутиновић пружа још неке податке о савовском храму. Он истиче да грађевина није имала полукружни већ „шиљаст“ свод, као и цркве у Дражинићу, Врху и Ушћу.¹¹ Милутиновић сврстава савовску цркву међу „дугуљасте или лађасте храмове с полукружном конхом без припрате и куполе“.¹² У свом тексту *Крајка расправа* Милутиновић се осврнуо и на стилске особености савовског живописа, који су он и Валтровић на самом терену подробно описали.¹³

Требало је да прође више од стотину година након што су Милутиновић и Валтровић објавили прве извештаје о цркви у Савову да би она поново постала предмет научног истраживања. Тада је посећује Радомир Станић и резултате својих проучавања објављује у чланку о споменицима у студеничком крају од XIII до XVII века.¹⁴ Аутор наводи да је савовска црква посвећена Светом Сави и да је у основи једнобродна са полукружном апсидом на истоку, као и да је каснијом преградњом јединствен простор подељен, тако да је грађевина добила нартекс знатно мањих димензија од наоса.¹⁵ Станић је препознао остатке полуобличастог свода од сиге на јужном зиду наоса. Према начину обраде мермерних допзорника на северном и јужном зиду средишњег травеја наоса и амвонској плочи са стилизованим биљним орнаментима, Р. Станић датује време градње цркве у Савову у раздобље XIII и XIV века, дакле, у нешто ранији период од оног који су предложили остали аутори.¹⁶

Убрзо након Р. Станића, споменицима у сливу Студенице пажњу су посветили С. Ђурић, С. Пејић, Б. Крстановић и С. Темерински.¹⁷ Они су у марту и мају 1990. године извршили рекогносцирање поменутог краја, посетивши при томе и цркву у Савову. Поред навођења већ познатих појединости о архитектури савовске цркве, поменута група аутора у свом раду указује и на неке нове карактеристике очуваног дела њеног живописа.¹⁸ Учињен је тада још један покушај да се

19 *Истио*, 207.

20 Посебну захвалност за уступљене теренске дневнике и фотографије, као и податке о археолошким истраживањима савовске цркве из 1994. године, дугујем мр М. Ђорђевић.

21 С. Баришић, М. Ђорђевић, *Испира-живачки радови на цркви Св. Јована у селу Савову*, Гласник Друштва конзерватора Србије 19 (1995), 95–96.

22 С. Кесић-Ристић, *Црква Св. Јована у Савову, сликарство и надгробни споменици*, Гласник Друштва конзерватора Србије 19 (1995), 96–98. Ауторка наводи да савовско сликарство, ако није старије, сигурно није ни млађе од XIV века.

23 С. Баришић, М. Ђорђевић, *нав. дело*, 95.

архитектонски склоп цркве, која је предмет нашег рада, уклопи у посматрану групу споменика студеничког краја. Такође, акценат је стављен и на изузетно лоше стање грађевине и њених зидова, чије круне се под утицајем атмосфералија испирају и разграђују.¹⁹

Свакако подстакнути претходно наведеним радовима и обављеним рекогносцирањем, М. Миљковић и М. Ђорђевић су археолошким радовима изведеним на сеоском гробљу 1994. године испитали поменуто средњовековну црквену грађевину и узани простор око ње.²⁰ Том приликом, уклоњен је нанос земље у просечној висини око 1,50 m унутар грађевине и око ње. Обављени радови су у великој мери помогли да се сагледа основа цркве у целини, о чему ће нешто касније бити више речи. Према „просторном склопу, техници зидања и другим релевантним подацима“, подизање откривеног једнобродног храма датовано је у XIV век.²¹ Приликом радова обављених 1994. године, у савовској цркви су откривени и фрагменти живописа, којима је посебну пажњу посветила Сања Кесић и оквирно их определила у период XIV века.²²

АРХИТЕКТУРА ЦРКВЕ

Црква у Савову настала је током неколико различитих грађевинских подухвата (сл. 1), који су препознати према начину зидања и материјалу који је коришћен. У основи једнобродна, са споља и изнутра полукружном апсидом, црква у Савову имала је унутрашњи простор димензија 9,15 x 4,30 m, подељен са два пара пиластара на три травеја.²³ Приликом

1. Црква Свџтог Јована у Савову

1. Church of St John at Savovo

24 В. у приложеном тексту извештаја М. Валтровића и Д. Милутиновића из 1877. године, чији се рукопис чува у Историјском музеју Србије под инв. бр. 4755.

25 Сличним зидом, само са три пролаза, била је преграђена црква Ваведена Богородице у Липљану, А. Д. Темерински, *Црква Ваведена Богородице у Липљану*, Београд 2014.

26 С. Баришић, М. Ђорђевић, *нав. дело*, 95. Да је преградни зид подигнут ради побољшања статике, сведоче и М. Валтровић и Д. Милутиновић у сачуваном рукопису из 1877. године.

изградње зидова за спољна лица углавном су коришћени правилни блокови сиге, док је међупростор запуњен комадима сиге утопљеним у кречни малтер. Ђаконикон је био изведен у виду полукружне нише, која се и данас препознаје у јужном делу источног зида олтарског простора. Наспрам ђаконикона, у северном делу, препознаје се ниша протезиса у виду конхе оријентисане у правцу североистока. За њену основу искоришћена је једна лепо клесана мермерна плоча са профилацијом. Како стоји у извештају М. Валтровића и Д. Милутиновића, црква у Савову имала је преломљени тријумфални лук.²⁴ На исти начин лук је конструисан и у Давидовици на Лиму, која је изграђена почетком девете деценије XIII века, али и у црквама у Придворици, Студеници, Градцу и Ушћу. Овај архитектонски елемент не јавља се тако често у континенталном делу средњовековне Србије, па из тог разлога указује да су мајстори који су зидали савовски храм вероватно потицали из српског Поморја.

Под је био сачињен од добро обрађених, правилних мермерних плоча, сложених у подужне редове неједнаке ширине. У оквиру поднице, у средишњем травеју, нешто ближе источном пару пиластара, налази се камена плоча у коју је била урезана амвонска розета у виду једноставне кружнице. Оригиналано поплочање у апсиди није очувано, већ је секундарно изведено надгробним споменицима и ломљеним каменом. Распоред очуваних плоча јасно наговештава положај иконостаса (сл. 2). Нешто касније, између западног пара пиластара, подигнут је масиван зид са лучним пролазом и прозором над њим, највероватније у циљу побољшања статике објекта.²⁵ У исто време, подизањем овог зида, формирана је и унутрашња припрага. Преградни зид био је подигнут од камена „грудвастиг“ облика, док су оквири врата и прозора над њима изведени сигом.²⁶ Постављање прозора имало је за циљ, с једне стране, да пренесе светлост са западних прозора у наос, а с друге, да растерети теме лука над пролазом од притиска зидне масе. Да је статика грађевине била лоша, сведоче изидани ступци, дозидани уз источни пар пиластара, који су носили прислоњени лук. Ова конструкција је, као и

2. Поглед ка олтару цркве у Савову

2. View of the sanctuary in the church at Savovo

27 *Истио*, 95.

28 Ј. Нешковић, *Архитектура и обнова цркве Св. Богородице у Бистрици на Лиму*, Саопштења XXIX (1997), 17–25.

29 С. Баришић, М. Ђорђевић, *нав. дело*, 95, сл 1.

преградни зид, придржавала угрожени свод цркве. Ипак, да је сврха доградњи била само побољшање статике свода, вероватније је да би се неимари определили за знатно једноставније и јефтиније решење и да би на том месту уместо преградног зида били дозидани ступци као потпора ојачавајућем луку. Подизањем зида, поред побољшања статике, простор западног травеја био је одељен и претворен у припрату.

Црква има два улаза: западни, са мермерним профилисаним довратницима, и јужни, који се налазио на јужном зиду средишњег травеја. Овај улаз је каснијим зазиђивањем претворен у узани, лучно засведен прозор.²⁷ На супротном, северном зиду средишњег травеја постоји још један прозор. Данас се препознају лежишта за две металне шипке у натпрозорнику и потпрозорнику, као и лежиште за механизам у западном допрозорнику. Приликом неке од каснијих интервенција призидана су два зида у продужетку бочних зидова цркве ка западу и спојена са западне стране попречним зидом од сиге, који није био у вези са њима. На тај начин формирана је спољашња припрата. Ти дозидани бочни зидови изведени су плочастим каменом, везаним кречним малтером, и делимично су повезани једним редом камена са западним зидом цркве. Непостојање конструктивне везе између западног зида од сиге и бочних зидова спољашње припрате, као и разлика у материјалу којим су били озидани, наводи на претпоставку да је овај простор првобитно замишљен као отворен трем, а да је тек касније затворен са западне стране. Сличан поступак дозиђивања са западне стране отвореног трема и његовог накнадног затварања са западне стране изведен је на цркви Свете Богородице у Бистрици на Лиму.²⁸ Целом дужином тог западног зида, у време када су Валтровић и Милутиновић обишли цркву у Савову, била је очувана греда која је чинила „горњи праг“ врата спољне припрате. Она је била, како кажу, „дугачка колико је западна фасада широка“.

Приликом уклањања наноса земље уз јужни зид цркве у оквиру кампање 1994. године откривен је параклис димензија 5,50 x 2,80 m, чији су зидови од плочастог камена везаног малтером очувани у темељној зони до висине од око 0,50 m. Према техници зидања и коришћеном материјалу, зидови параклиса подсећају на очуване бочне зидове спољне припрате. Под параклиса био је од камених плоча, које су најбоље сачуване у његовом источном делу. С обзиром на њихов распоред и овде је могуће реконструисати положај иконостаса (сл. 3). На источној страни овог призиданог објекта налази се олтарска апсида, која је сасвим јасно споља била полукружна. У старијој литератури, на приложеном плану, представљена је као правоугаона изнутра.²⁹ Ипак, приликом чишћења цркве које је спровела екипа Републичког завода за заштиту споменика културе, средином августа 2014. године, констатовано је да апсида по свему судећи изнутра није била првобитно правоугаона већ, такође, полукружна. Испуна простора при темену апсиде параклиса, изведена каменом у циљу формирања часне трпезе, навела је претходне ауторе на погрешан закључак. На сличан начин, зидна маса у југоисточном углу параклиса (сл. 1, сл. 4) накнадно је додата. О накнадном

3. Параклис цркве откривен 1994. године са остацима украса сокла

3. Paraecclesion of the church discovered in 1994 and the remains of the decoration on its base course

4. Остаци параклиса уз јужни зид цркве август 2014. године

4. The remains of the paraecclesion along the south wall of the church (August 2014)

подизању те зазиде сведочи и постојање поплочања испод ње. С обзиром на то да је она чинила део олтарског простора може се претпоставити да је имала отприлике исту висину као и часна трпеза и да је служила за одлагање литургијских предмета. Ова два грађевинска захвата изведена су пре живописања параклиса. На то су указивали сада непостојећи остаци декорације сокла на унутрашњем лицу зидова олтарског простора параклиса, видљиви на фотографијама из 1994. године (сл.3). На спољном лицу јужног зида цркве остали су очувани елементи који пружају могућност стицања увида у начин конструисања сводних делова параклиса призиданог уз цркву. Тако је у линији источног зида параклиса уочљива мала ниша, формирана ради обезбеђивања ослонаца за тријумфални лук (сл. 5). Такође, на спољном лицу јужног зида цркве остао је очуван дуг хоризонтални жлеб усечен у сигу како би се направио ослонац за свод (сл. 5). Параклис је највероватније био наткривен једносливним кровом, пошто би у супротном атмосфералије влажиле и тако угрожавале јужни зид цркве. Ипак, постоји могућност да је параклис био наткриљен двосливним кровом, а да је јужни зид цркве због тога на месту споја с тим кровом био пресвучен оловом.

5. Изглед спољне стране јужног зида цркве у Савову (према С. Баришићу)

5. Appearance of the external side of the south wall of the paraecclesion of the church at Savovo (after S. Barišić)

30 Исто, 96.

31 Г. Гаврић, *Црква Ружица подно Милешевца и Пуста црква у Селџиници, прилог проучавању археолошке баштине средњег Полимља*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, Беране–Београд 2011, 436. Средњовековне двоетажне гробнице откривене су у скоро свим которским црквама, док аутор наводи пример цркве Светог Павла, где су гробнице датоване у XII век; М. Крижанац, *Археолошка истраживања у цркви Св. Тријуна у Кошору*, Гласник Српског археолошког друштва 10 (1995), 204.

32 М. Крижанац, *нав. дело*, 204.

33 Исто. Неопходно би било извршити детаљније антрополошке анализе костију из двоетажног гроба, које су након ископавања поново затрпане, како би се са сигурношћу утврдило да ли су очуване кости припадале једној индивидуи или већем броју индивидуа.

Уз јужни зид параклиса откривена је двоетажна гробница, димензија 2,10 x 0,60 m, која заслужује посебну пажњу. Њене стране су биле омалтерисане а етаже раздвојене металним шипкама.³⁰ Гробница је била девастирана, о чему сведоче фрагменти фресака и шут откривени у њој. Овакав тип гробне конструкције, намењене сукцесивном сахрањивању покојника, добијао је пуно оправдање у храмовима градских средишта у Поморју, попут Котора.³¹ Тамо је недостатак простора за сахрањивање утицао на постојање конзола на бочним зидовима гробнице, у виду камене греде или четири мања испуста, на које је био спуштан сандук са телом покојника. Након декомпоновања, преостали делови скелета пали би са иструлелим даскама ковчега на дно, док би на бочне конзоле долазио следећи сандук са покојником.³² Међутим, поменути тип гроба атипичан је за сахране у црквама континенталног дела средњовековне српске државе. Због тога сматрамо да двоетажна гробница у Савову није подигнута из истог разлога. Можемо претпоставити да је она била намењена ктитору параклиса и његовој породици. Ипак, малобројни остеолошки материјал, у виду неколико костију главе и руку, пронађен у гробници приликом ископавања 1994. године, сведочи о томе дата замисао није до краја остварена.³³ Двоетажна гробница у Савову није једини пример оваквог начина сахрањивања у континенталном делу средњовековне српске државе. Сличну конструкцију налазимо и у северозападном делу припрате цркве Ружице подно средњовековног града Милешевца. Гробница је изведена од правилних тесаника сиге, повезаних малтером. У овом случају етаже су биле раздвојене са четири камене плоче, од којих је једна била осликана. У њу је био урезан крст са скраћеном старосрпском транскрипцијом натписа ИСХС ѠДЛѢ, тј. Исус Христос (Одоле), који је потом осликан. Иако је број слова у натпису

34 Г. Гаврић, *нав. дело*, 436.

35 *Исџо*.

36 Е. Чершков, „Сашка црква“ код Новог Брда, *Старинар VII–VIII* (1956–1957), 338–340.

37 *Исџо*, 339.

38 М. Чанак-Медић, *Неки примерци црквеног каменог намештаја, амвонских плоча и прозорских илустрација*, Зборник Народног музеја у Београду IX–X (1979), 529–539, 542, сл. 1.

39 *Исџо*, 530–531, 539–540. Круг на врху крста представљеног на плочи из Савова можда је настао по узору на сличан мотив који се слика у подножју крста и симболизује хумку Голготе. Овај податак могао би да определи настанак плоче у време турократије. Такође, аутор наводи да је начин обликовања листова спиралне лозе као на плочи из Савова карактеристичан за исламско сликарство XVI–XVIII века. Мотиви на анализираним плочама извођени су и у дуборезу, рукописним књигама, драперијама и другим предметима с краја XVI и с почетка XVII века.

40 *Исџо*, 537.

41 Р. Станић, *нав. дело*, 256. Нејасно је због чега аутор помиње амвонске плоче из Савова у множини. Као да их је видео више. Једина плоча са описаним мотивом лозице која потиче из Савова је претходно разматрана надгробна плоча. Једино се она види и на фотографијама које је Р. Станић начинио приликом свог обиласка Савова 1964. године, а које се чувају у фототеци Републичког завода за заштиту споменика културе под инв. бр. N542.8/1964, N542.9/1964.

недовољан за прецизну стилску и хронолошку анализу, плоча је оквирно датована у XIV век.³⁴ У горњој, тј. првој етажи откривени су делови скелета који су припадали једном покојнику положеном на леђа директно на поклопнице доње етаже. Оријентација сахрањеног била је у правцу исток-запад. У доњој етажи нису пронађени остаци скелета.³⁵ Двоетажна гробница откривена је и на локалитету Сашка црква код Новог Брда, приликом истраживачких радова обављених 1955. године.³⁶ Том приликом, међу недекорисаним и слабо обрађеним надгробним плочама, од којих је био изведен под у цркви, истицале су се две које су са горње стране имале масивне гвоздене алке за подизање. Оне су наткривале гробницу „нарочите“ конструкције уз јужни зид олтарског простора. Након подизања плоча откривена је двоетажна гробница. Горњи део гробнице био је одељен металном шипком, на којој су откривени делови скелета покојника сахрањеног у дрвеном сандуку. У доњем делу конструкције откривени су остаци још једног, претходно сахрањеног покојника. Скромни остаци живописа Сашке цркве, који се очувао само у олтарском простору, опредељују цркву и двоетажну гробницу у период друге половине XIV или почетак XV века.³⁷

НАДГРОБНЕ ПЛОЧЕ

Нека од средњовековних надгробних обележја из Савова била су позната научној јавности и пре археолошких ископавања. Тако је плоча украшена спиралном лозом са срцоликим листовима и крстом у средини ушла у оквиру разматрања М. Чанак-Медић.³⁸ Према начину клесања листова са повијеним крајњим режњевима, као и према слабом познавању смисла уклесаног мотива крста са хумком Голготе, наведена плоча из Савова је препозната као надгробна и датована у период краја XVI и почетка XVII века.³⁹ Тако би ова плоча ушла у круг споменика израђених у оквиру студеничких клесарских радионица, за цркве на територији обновљене Пећке патријаршије (у околини Бјелог Поља, на подручју уз Ибар и Мораву, у Градцу, Студеници, Ариљу и у готово свим овчарско-кабларским манастирима).⁴⁰ Нешто касније Р. Станић, разматрајући камену пластику из Савова, помиње „амвонске плоче са стилизованим биљним орнаментима по обради сличним плочама из Придворице и Кончулића“. Станић све наведене амвонске плоче, па и наводне савовске, нетачно датује у време од XIII до XVI века.⁴¹ Плоча из Савова има закошене бочне стране, што уз њен облик, величину и позицију рељефа на њој свакако указује на то да је реч о надгробној плочи. Косо клесане бочне стране довеле би до формирања рупа, односно неравнина у поду цркве. Осим тога, представа спиралне лозице није уклопљена у правилну кружницу, као што је то уобичајено приликом клесања амвонске розете. Надаље, мотив крста није карактеристичан за амвонске розете, док се често јавља на надгробним плочама. Због свега тога уверени смо, као и М. Чанак-Медић, да је плоча са рељефним украсом спиралне

6. Надгробна плоча монаха Пахомија из Савова

6. Gravestone of monk Pahomije from Savovo

42 В. Кораћ, *Месѣо Придворице у Рашкој архѣпѣкѣиури*, у: *Између Византије и запада*, одабране студије о архитектури, Београд 1987, 157–173.

43 Д. Поповић, *Надгробни сѣоменици у Кончулићу*, Саопштења XXVII–XXVIII (1995–1996), 54.

44 С. Кесић-Ристић, *нав. дело*, 98.

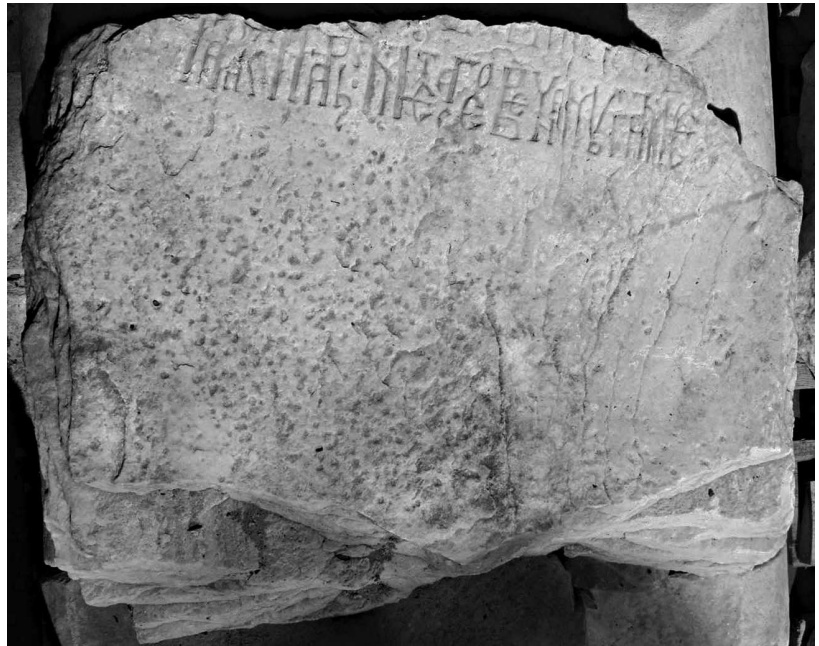
45 С. Ђурић, *Ошкривање сѣуденичке ѣласѣиике*, у: *Благо манастира Студенице*, Београд 1988, 101–102.

46 Преносимо овде палеографску анализу коју је извршила и љубазно нам доставила др Г. Томовић: „Поред општег дуктуса (изгледа натписа) и поједини облици слова указују да је натпис настао средином XIV века. То су: А, са извијеном омчом и спуштеном до доње ивице реда; Н са оштро преломљеном средњом цртом; слово М са три усправне црте спуштене до доње ивице, које су горе спојене укосом или скоро равно; Б са одвојеним омчицама, Х са крацима изван реда, двочлано У (о + у), слово Ц исто као што је данашњи облик, обло С и Е са издуженом средњом цртом. Аналогије код: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, бр. 37 (лесновски натпис војводе Јована Оливера 1341); 38 (надгробни натпис ћесара Хреле 1342); 39 (надгробни натпис кнеза Балдовина, 1331–1345); 43 (надгробни натпис Вратка Чихорића из 1349); 47 (кѣиторско-надгробни натпис епископа Јоаникија 1346–1355); 54 (надгробни натпис енохијара Дабижива 1362). Формула: раб Христу, среће се у датованим натписима од 1362: бр. 57 (надгробни натпис Јоакима Ђураша, трећег витеза, после 1362), 58 (надгробни натпис кнеза Војислава Војиновића из 1363).“ Госпођи Г. Томовић и овом приликом се срдечно захваљујемо на колегијалној помоћи.

лозице са срцоликим завршецима из Савова, у ствари, остатак надгробног белега, а не амвонска розета. Најзад, приликом археолошких ископавања 1994. године пронађена је на месту које одговара амвону плоча са урезаном кружницом пречника до 0,50 m. М. Шупут и Д. Поповић датују плочу из Савова у XVI–XVII век. Из истог периода потичу и рељефне плоче које савовској чине најближу паралелу. Тако, рецимо, плоча из Придворице, коју је Р. Станић искористио као аналогију плочи из Савова, није припадала оригиналном поду, како је он мислио, већ је секундарно уграђена, највероватније приликом обнове цркве крајем XVI и почетком XVII века.⁴² Исто тако, амвонска розета из цркве Светог Николе у Кончулићу, која носи сличан мотив спирално увијене лозе са задебљањима и срцоликим листовима, израђена је нешто касније и приписана је студеничким клесарским радионицама и датована у раздобље од XVI до XVII века.⁴³

Током археолошких истраживања у Савову 1994. године инвентарисана су 42 фрагмента надгробних споменика. Поред неукрашених обрађених плоча, познијих споменика украшених једноставним цикцак орнаментом, стилизованим представама крста и шестокраке звезде у кругу, пронађено је и десетак плоча са клесаним људским ликовима, чије су црте лица изведене шестаром – тзв. цирклаши.⁴⁴ Овакав начин клесања и декорисања надгробних плоча јавио се најкасније почетком XVIII века у каменорезачким радионицама студеничког краја.⁴⁵ У самој грађевини, у слоју помешаног рушевинског шута и наноса земље, пронађене су две средњовековне надгробне плоче са натписом. Једна од њих припремљена је за гроб монаха Пахомија и текст на њој гласи: **М(есе)ца Ферварѣ (sic!) · 2 · д(а)нѣ | прѣстависе равъ Х(ри)с(т)оу Па|хомик м(ъ)нихъ:** (сл. 6). На основу палеографских особености натписа, та надгробна плоча настала је, према мишљењу Гордане Томовић, средином XIV века.⁴⁶ Такође,

7. Део надгробне плоче са најпшисом из Савова
7. Part of an inscribed gravestone from Savovo

8. Калк са надгробне плоче неизнаиог параклисијарха
8. Tracing of the gravestone of a unknown member of the church

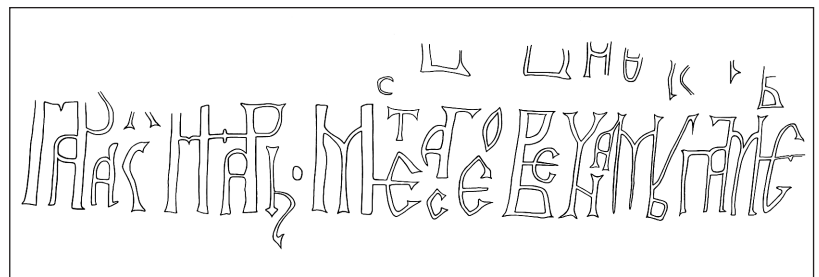
47 С. Кесић-Ристић, *нав. дело*.

48 Уз дужну захвалност поново цитирамо палеографску анализу др Г. Томовић: „Карактеристичан је и осетљив за датирање облик слова А у коме се од округле омче спуштају две паралелне хасте. Затим, од значају су и следећи облици слова: полуглас са отвореним завијеним доњим крајем; В са одвојеним омчама, К са десним преломљеним делом који је одвојен од усправне црте; оштри угласти, али и заобљени облици слова Е и С; чашкасто Ч; једночлано слово У (= спојено О и У); слово М са три усправне црте спуштене до доње ивице реда. Према аналогијама са датованим натписима, може се закључити да се набројане појаве срећу од 1371. до 1387, али их има и касније од 1436. до 1440. Међутим, највећи број сличних облика слова каквих има натпис непознатог параклисијарха, среће се управо у натписима из периода од 1371. до 1387. године. То су: надгробни натпис Марине Струје и нарочито ктиторски натпис младог краља Марка из Призрена из 1371. године, на који и по дуктусу највише подсећа параклисијархов натпис; и надгробни натпис Жегра номика, такође из Призрена, из 1387. године (Г. Томовић, *Морф.*, бр. 62, 63, 77). Дакле, у целини, по општем изгледу и по карактеристичним облицима појединих слова, параклисијархов натпис припада периоду од 1371. до 1387. године.“

49 Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најпшиса на Балкану*, Београд 1974, 69–70.

50 *Исцо*, 76–77.

51 М. Поповић, *Средњовековна црква Усјеена Богородице у Београду*, Зборник Народног музеја у Београду IX–X (1979), 497–512.

откривен је и доњи део камене плоче, која је поред рустичне обраде имала брижљиво и лепо уклесан натпис. Раније предложено читање очуваног дела тог натписа могло би се допунити речју која се односи на службу сахрањеног. Потпуније прочитан натпис гласио би: ... | <п>арак<л>и<с>иарь · мѣста сего вечна мѣ памѣ<тъ> (сл. 7). У старијој литератури овај други надгробни белег препознат је као старији од плоче монаха Пахомија и изнета је претпоставка да он потиче из времена настанка цркве.⁴⁷ Међутим, облици слова, пре свега танко јер, које није затворено, већ има витичасти декоративни завршетак, одговарају епиграфским споменицима из друге половине XIV и првих деценија XV столећа.⁴⁸ Као најстарији, али и најприближнији пример натписа са одговарајућим обликом слова танког јер, можемо навести надгробни натпис Дамјана Радослава, исклесан 6. октобра 1357. године.⁴⁹ Овој групи натписа по својим морфолошким особеностима припада и текст са споменика који је наткривао гроб Марине Струје, датован у 1371. годину, из цркве Ваведења Богородичиног, такође у Призрену.⁵⁰ Одређену сличност, на основу витичастог декоративног завршетка, који у овом случају краси слова В и Р, показује и ктиторски натпис деспота Стефана Лазаревића са митрополијске цркве у Београду.⁵¹

Црквени чин парамонара или параклисијарха, поменут уз изгубљено име почившег, био је један од нижих у манастирима, епископским саборним црквама и парохиским црква-

52 М. Јанковић, *Парамонар*, у: Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 491–492.

53 М. Јанковић, *Екклесијарх*, у: нав. дело, 179–180.

54 *Истио*, 179; Т. Јовановић, *нав. дело*, 83, што је подразумевало да се води рачуна о томе да се богослужење одвија по типичу, да се надгледају монаси у појању и читању у току службе, да се пазе на спомињање живих и умрлих итд. Наведена задужења захтевају дубље познавање литургије, што наводи на закључак да су еклисијарси махом били бирани из реда јеромонаха.

55 Т. Јовановић, *нав. дело*, 83.

56 *Истио*, са наведеном литературом; М. Јанковић, *Екклесијарх*, 491–492.

57 Делови живописа откривени током кампање 1994. године заштићени су газамом. Фрагменти отпали са зида чувани су до 2013. године у коначима манастира Студенице, када су послати у Галерију фресака. Они су за потребе овог рада прегледани и фотографисани, док даљи радови на чишћењу, спајању и конзервацији тек предстоје.

58 С. Кесић-Ристић, *нав. дело*, 97. На приложеној фотографији види се украс на западној страни североисточног пиластра, док је боље очувани украс на јужном зиду био заштићен газом када је фотографисан. Из тог разлога приложили смо публиковани цртеж.

59 *Истио*, 97, са наведеном литературом.

60 Ј. Калић, М. Поповић, *Црква у Дежеву*, *Старинар* XXXVI (1995), 128–129, 134–135, сл. 15, 16.

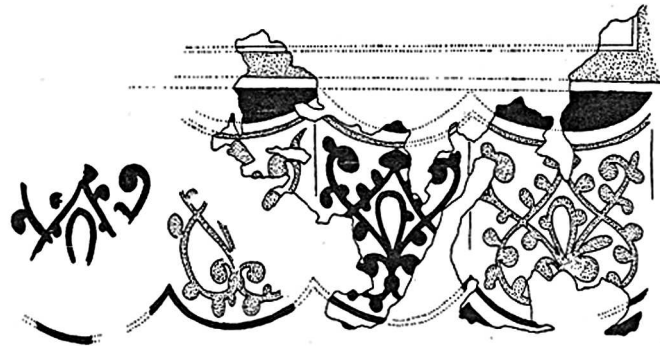
61 Д. Војводић, *О времену насипанка зидног сликарства у Палежу*, *Зограф* 27 (1998–1999), 132, сл. 15. Б. Живковић, *Откривање живописа у цркви Св. Николе у Градцу*, *Саопштења* X (1974), 36–39, цртеж 1 и 2

ма.⁵² Ову службу су у манастирским и епископским црквама обављали монаси, а у парохијским највероватније један од попових синова. Он је био непосредно подређен еклисијарху и помагао му у вршењу службе, о чему сведочи 15. глава Хиландарског, односно Студеничког типика. Службу еклисијарха у манастирским и саборним епархијским црквама обављали су калуђери.⁵³ Његове главне дужности биле су вођење реда о одржавању службе Божије, снабдевање цркве „светим стварима“, вођење реда о уредности и чистоћи цркве, као и брига о помену почивших.⁵⁴ Еклисијарх је имао задатак да надзире и друге цркве у епархији. Имао је и неколико помоћника: подеклисијарх, тј. параклисијарх, протоканонарх, канонарх и таксијарх, који су помагали приликом богослужења и других послова у цркви.⁵⁵ Тако су задужења подеклисијарха или параклисијарха била да се стара о правовременом почетку служби, да после благослова игумана удара у клепалце, дели монасима свеће и позива их на полуноћну службу, а и да сам поје. Убичајно је било да у манастирским и епископским црквама ову службу обавља неки од монаха, док је у парохијским црквама то највероватније чинио један од попових синова.⁵⁶

ОСТАЦИ ЖИВОПИСА

Остаци живописа откривени у цркви у Савову врло су скромни. Пронађени фрагменти не дозвољавају доношење прецизних и коначних закључака.⁵⁷ Ипак, и поред тога, на основу неких очуваних елемената, могуће је претпоставити време његовог настанка. Очувани украс сокла у виду беле завесице украшене биљним орнаментом пронађен је у наосу, у јужном делу западног травеја и на северном зиду средњег травеја. Из тог разлога С. Кесић-Ристић претпоставља да је овај мотив украшавао сокл, ако не целе, онда бар већег дела цркве (сл. 5).⁵⁸ Иста ауторка указала је и на бројне аналогije оваквом украсу сокла из друге половине XIII века (Сопоћани, Градац, Ариље) и прве половине XIV века (Дићи код Љига).⁵⁹ Сличан мотив, али ипак нешто другачијег шаблона, уситњеније и прецизније цртан, а другачије одмерен у односу на сликану завесицу коју украшава, јавља се и на очуваном делу сокла цркве у Дежеву. Постанак дежевског храма је опредељен у прву половину XIII века, свакако пре 1282. године.⁶⁰ Ипак, најближа паралела орнаменту из Савова, не толико по мотивима колико по начину сликања, може се пронаћи међу украсима на завесици насликаној средином XIV века на соклу цркве Светог Николе у Палежу, недалеко од Студенице. Ипак, најближе паралеле орнаменту из Савова, не само по мотивима него и по начину сликања, могу се пронаћи међу украсима на завесицама насликаним у првој половини, односно средином 14. века у соклу црква Св. Николе у Палежу, недалеко од Студенице, и параклису Св. Николе у Градцу.⁶¹ Међутим, док се код свих наведених аналогних примера на завесици јавља алтернација различитог флоралног мотива, у Савову се понавља један исти мотив.

9. *Мојив завесице украшене лозицом из Савова*
9. *Motif of the curtain decorated with vine from Savovo*

62 За љубазно стављање на увид фрагментна савовских фресака и за изнета корисна запажања о њима захвалност дугујем мр Б. Поповићу, директору Галерије фресака у Београду.

Доста података о савовском живопису доноси поменути рукопис М. Валтровића и Д. Милутиновића, настао 1877. године. Тада је један део фресака и даље стајао на зидовима цркве. Опис програма живописа започели су белешком да у спољашњој припрати нема трагова фреско-малтера, па су претпоставили да није ни била живописана. У унутрашњој припрати помињу најпре фрагмент главе Свете царице Јелене и доносе њену грубу скицу. Да се у унутрашњој припрати, односно првобитно западном травеју налазила представа Константина и Јелене, сведочио би и неколико фрагментна живописа пронађених 1994. године у јужном делу западног травеја у шуту. На њима се препознају делови царске одежде украшене бисерима.⁶² Свети царски пар био је вероватно насликан крај улаза на западном зиду, како је то и био обичај.

У олтару цркве, према М. Валтровићу и Д. Милутиновићу, биле су насликане фигуре шесторице архијереја. Пошто се лик једног епископа могао видети на северном зиду олтарског простора још 1964. године, о чему сведочи фотографија

10. Део лика архијереја са јужног зида
источног травеја
10. Part of the figure of an archbishop on
the south wall of the east bay

63 За одређене примере в. Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 216, 217, сл. 156–159; Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевшица*, Београд 1975, 116–117; Б. Живковић, *Грачаница. Црпјежи фресака*, Београд 1989, VII.3; исти, *Раваница. Црпјежи фресака*, Београд 1990, 19; исти, *Манасија. Црпјежи фресака*, Београд 1983, IV.3; исти, *Сојоћани. Црпјежи фресака*, Београд 1984, 15; исти, *Павлица. Црпјежи фресака*, Београд 1993, 17.

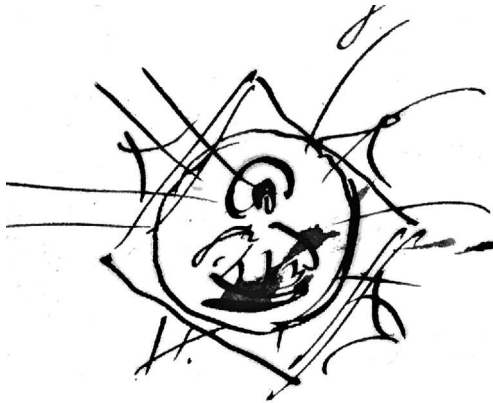
Р. Станића, могло би се закључити да су Валтровић и Милутиновић видели фигуре четворице јерарха у самој апсиди и још по једног на бочним зидовима олтарског травеја. Позиција иконостаса, коју је могуће утврдити на основу распореда камених плоча у поду цркве, остављала је на бочним зидовима олтарског простора управо места само за по једну светачку фигуру. На Станићевој фотографији види се део главе с особеном капом коју уоквирује нимб, као и почетак архијерејске одежде украшене крстовима – полиставрион. Према положају главе (окренута улево), односно лица датог у полупрофилу, јасно је да је јерарх био насликан у оквиру Литургијске службе архијереја (сл. 10). Тамне власи браде, као и карактеристична капа коју носи, наводе на закључак да је откривени фрагмент лица припадао Светом Кирилу Александријском. Он се у време Палеолога у оквир Литургијске службе архијереја, по правилу, слика на јужној страни олтарског простора, што је случај и овде у Савову.⁶³

Према сведочанству Валтровића и Милутиновића, изнад Литургијске службе архијереја налазиле су се допојасне слике светаца. На основу многобројних аналогја, може се прилично поуздано закључити да су у другој зони олтарског

64 Попрсни ликови архијереја представљају уобичајени део програма сликарства виших зона олтарског простора православних храмова у зрелом средњем веку. Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 71, сл. 69, 73.

65 Богородичин лик је највероватније први пропао услед оштећености средишњег дела полукалите, најизложенијег утицају атмосферских падавина.

66 Б. Тодић, *Грачица. Сликариство*, Београд–Приштина 1988, 80, 150, 152, сл. 31, 32; Б. Живковић, *Грачица. Црпјежи фресака*, Београд 1989, VII.1.

11. Христ Емануил у мандорли (Црпјеж из необјављене грађе М. Валтровића и Д. Милутиновића)

11. *Christ Emmanuel within a mandorla*

12. Распоред ликовних представљања на тријумфалном луку у Савову (Црпјеж из необјављене грађе М. Валтровића и Д. Милутиновића)

12. *The arrangement of figural representations on the triumphal arch at Savovo*

простора цркве у Савову била насликана попрсја епископа.⁶⁴ У „своду апсиде“, по свему судећи у полукалоти, биле су 1877. године још увек очуване и представе „2 стојећа анђела са зеленим диском један од њих“. Ти анђели имали су црвене ципеле и највероватније су чинили пратњу Богородици Широј од Небеса, насликаној некад у средишту полукалите.⁶⁵ У „темену свода“ апсиде Валтровић и Милутиновић видели су и нацртали попрсну представу Христа Емануила у мандорли (сл. 11). Овој необичној појединости, као и читавом програмском решењу живописа у полукалоти цркве у Савову, блиску аналогију представљају фреске у главној апсиди олтарског простора Грачице.⁶⁶ Валтровић и Милутиновић доносе, такође, скицу тријумфалног лука савовске цркве, на којој су означена поља с очуваним представама (сл. 12). Из те схеме разабера се да су у горњем делу тријумфалног лука, односно источног зида олтарског травеја биле насликане Благовести: представа арханђела Гаврила, лево (у пољу I), и Богородице која је стајала „поред стола“ десно (у пољу II). Нишу ђаконикона заузимала је представа неког архијереја (поље III), док у ниши проскомидије „као да је била велика допојасна слика Исусова“ (поље IV). По свему судећи, нишу протезиса је красила представа мртвог Христа, која се на том месту слика у српским црквама од друге половине XIV века.⁶⁷ С друге стране, сасвим је необично то што се 1877. године на северној страни југоисточног зиданог ступца, могла видети представа Богородице. Од ње је био преостао само део главе. Било је уобичајено да Богородичин лик добије место јужно од иконостаса. Северно од олтарске преграде сликан је, готово редовно, лик Исуса Христа.

На основу сачуваних остатака и бележака које су о њему оставили Валтровић и Милутиновић, није могуће сасвим прецизно датовати најстарији савовски живопис. Ипак, поједини програмски елементи, попут допојасних ликова архијереја у олтарском простору или Христова полуфигура у протезису, односно иконографски мотиви (Христос Емануил у зракастој мандорли), као и ликовне особености фрагментарно сачуваног архијерејског лика и украс сокла, пружају основу за оквирно одређивање времена настанка тог сликарства. Оно без сумње потиче из доба зреле ренесансе Палеолога, односно из XIV столећа. Чини се на основу свега поменутог, да је могуће и нешто одређеније али мање поуздано датовање. Рекло би се да је савовска црква била живописана средином или у трећој четвртини XIV века. У прилог таквом хронолошком одређењу њеног најстаријег зидног сликарства говорили би и уломци фресака нађени у храму, који се чувају у Галерији фресака у Београду.⁶⁸

Делови средњовековног живописа пронађени су и у параклису савовске цркве. Ту је током археолошких ископавања 1994. године откривена зона сокла украшена пољима уоквиреним геометријским мотивом у виду црних и белих троуглова (сл. 4). Делови овог орнаменталног очувани су и у оквиру слоја рушевинског шута. Поред геометријског украса, током археолошких радова 1994. године откривена су и спојена три фрагмента архијерејског свитка, на којем је исписан

67 Обимније о представама мртвог Христа в. И. М. Ђорђевић, *Две занимљиве представе мртвог Христа у српском зидном сликарству средњег века*, Зборник радова Византолошког института XXXVII (1998), 185–196, са наведеном литературом.

68 За мишљење о ликовним особеностима и времену настанка живописа савовске цркве захвалност дугујем проф. др Д. Војводићу. Он ми је ставио на увид и непубликоване белешке М. Валтровића и Д. Милутиновића начињене 1877. године у студеничком крају, чије објављивање управо припрема уз сагласност Историјског музеја Србије.

69 С. Кесић-Ристић, *нав. дело*, 98, сл. 2.

70 *Исио*, где се наводи да је у питању Христ Емануил, мада крај њега није сачуван натпис.

71 *Данилови насјављачи*, Данилов Ученик, други насјављачи Даниловог зборника, прир. Г. Мак Данијел, Београд 1989, 116.

72 Опширније в. код Д. Булић, *Црква у Шумнику, нови поглед на датовање*, Историјски часопис LXII (2013), 63–67, са наведеном старијом литературом.

73 В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градишћевство*, у: О кнезу Лазару, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 121.

74 М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Манасијир Студеница*, Београд 1986, 84.

75 Р. Станић, *нав. дело*, 261–262.

почетак молитве Трисвете песме.⁶⁹ Свитац са таквим текстом несумњиво је остатак представе Литургијске службе из апсида. Такође, откривен је и занимљив фрагмент са представом Христа Младенца, који се препознаје захваљујући крсту уписаном у нимб.⁷⁰ Сви ти детаљи, па и уситњени и хронолошки недовољно осетљиви уломци фресака, могу да пруже само сасвим уопштену слику о карактеру живописа у параклису. Он је вероватно настао у зрелом XV столећу, али се не може без темељнијих истраживања сасвим искључити ни нешто позније датовање.

ЗАКЉУЧАК

Сада познати подаци, иако скромни и фрагментарни, допуштају да се црква у Савову препозна као вредан средњовековни споменик културе. Чини се да њена садашња посвета Светом Јовану није првобитна. Податак о таквој посвети цркве истраживачима су у новије време дали мештани који нису староседелачко становништво. Пошто су они из свог старог завичаја донели као крсну славу Светог Јована, вероватно је да су свог светитеља заштитника временом повезали са затеченом црквином. У ранијим радовима, осим оном из 1995. године, храм се помиње или као црква у селу Савову или као црква Светог Саве. Из тог разлога, треба задржати опрез по питању првобитне посвете. Штавише, назив места на којем је подигнута црква и близина „Савине испоснице“ наводе на закључак да је црква у селу Савову могла да буде посвећена првом српском архиепископу, као она коју је у Лизици подигао архиепископ Никодим (1317–1324).⁷¹

Према очуваним остацима на терену и оним расутиим по различитим збиркама, може се закључити да је црква у Савову имала најмање три грађевинске фазе. Описани остаци живописа и откривене надгробне плоче наводили би на закључак да је црква настала у периоду зрелог XIV века, највероватније негде око средине тог столећа. Поједини архитектонски елементи, пре свега преломљени лук, стварају одређене недоумице. Слични елементи карактеристични за архитектуру рашких споменика јављају се у читавом низу црквених грађевина насталих у широј околини Студенице, односно Брвеника, као што су цркве Светог Николе у Шумнику, Баљевцу и Брвенику, које се у литератури различито датују. Раније је у науци преовладало мишљење да сви они потичу из XIII столећа.⁷² Међутим, новија истраживања пружила су додатне аргументе за датовање тих споменика у XIV век, како је то својевремено предлагао Војислав Ј. Ђурић.⁷³ Такође, на основу плана основе и сачуваних готичких архитектонских елемената, у период XIV века су датоване и црква Светог Николе код Ушћа и црква Светог Јована у Студеници.⁷⁴ Сви набројани храмови били би чувари архаичних елемената рашке архитектуре у зрелом XIV столећу. У студеничком крају преломљени лук среће и знатно касније, као у цркви у Врху, насталој 1619. године.⁷⁵ Наравно, тек када буде дефинитивно решено питање времена настанка горе побројаних средњовековних цркава, биће могуће веродостој-

76 Д. Булић, *нав. дело*. Из XIV века потиче и живопис цркве Светог Николе у Палежу, која је, такође, својевремено датована у XIII столеће. Б. Павић Баста, *Црква св. Николе у Палежу*, Рашка баштина I, Краљево 1975, 203–211; Д. Војводић, *нав. дело*.

но сместити и савовски храм у његов прави хронолошки оквир. Ипак, вреди истаћи да је најстарији сачувани слој живописа свих наведених цркава, па тако и савовске, настао током XIV столећа.⁷⁶

Изградња преградног зида и призиђивање „ћемера“ уз источни пар пиластара уследило је тек након осликавања цркве, о чему сведочи живопис очуван на местима спојева дозиданих делова са оригиналним зидом. Остаци фреско-малтера на преградном зиду припадају другој фази осликавања храма, коју није могуће прецизније датовати. По свему судећи, остале накнадне грађевинске интервенције на цркви извршене су после подизања поменутог зида, мада релативна хронологија преправки и преградњи није сасвим јасна. Дограђивање параклиса и спољне приправе могу се за сада само оквирно датовати у време пре пада деспотовине под турску власт. Пошто се начин зидања и материјал искоришћен приликом градње параклиса и бочних зидова спољне приправе подудара, могло би се претпоставити да су ови захвати на црквеној грађевини изведени истовремено. Како је поменуто, параклис је, изгледа, био осликан у XV или XVI столећу, што није у супротности с предложеном хронологијом доградње. Биће да је тек на послетку затворен трем и тако формирана спољна приправа која није живописана. Надгробна обележја откривена током археолошке кампање 1994. године, као и сачувани турски дефтери који помињу попа и поповог сина међу становништвом села 1548. године, потврђују да су црква у Савову и гробље око ње били у функцији у периоду непосредно пре обнове Пећке патријаршије 1557. године и након тога.

С обзиром на садржај натписа на поменутиим средњовековним надгробним плочама, не би требало сасвим искључити могућност да је савовска црква приликом оснивања, или бар у неком периоду своје историје, била манастирска. Реч је о грађевини која се својим димензијама и начином зидања издваја из групе студеничких парохиских цркава. Међутим, у постојећој изворној грађи не може се пронаћи поуздана потврда да је реч о манастирском храму. С друге стране, помен попа Димитрија са сином Милићем у Савову 1548. године може бити веома индикативан. Ако у селу у то доба није постојао још неки храм при којем је могао служити поменути поп, а трага таквом храму нема ни у једној врсти извора, онда вест из турског дефтера сведочи да је разматрана црква бар у првој половини XVI века била парохиска. Поред тога, архитектонски елементи цркве, као и двоетажна гробница, указују на везе ктитора са Приморјем. Надаље, двоетажна гробница сведочи и о жељи да се припреми гробно место за сукцесивно сахрањивање чланова неке породице, која је очигледно била осујећена спољним узроком, највероватније турским освајањима. Постојање те гробнице, као и изглед цркве у Савову, дозвољава могућност да је ово село било поседа неког баштиника из студеничког краја, а да је у оквиру Студеничког властелинства могло да уђе као поклон или је његов помен у Студеничкој повељи резултат фалсификовања.

Стога помен Савова као метоха који је Свети Симеон даровао својој најзначајнијој задужбини у фалсификованој Студеничкој повељи није од веће помоћи. Сва разматрања и

77 С. Кесић-Ристић, *нав. дело*, 97.

домишљања по том питању могла би добити потпору откривањем нових података о средњовековном селу и цркви у Савову. Из тог разлога неопходно је довршити започета археолошка истраживања из 1994. године. Смер којим би та истраживања могла да теку јесте испитивање ширег простора око цркве, отварање средњовековних гробова у цркви и око ње, провера постојања живописа на местима споја првобитних зидова цркве са накнадно изведеним преградним зидом, на шта је већ претходно указала С. Кесић-Ристић,⁷⁷ као и место споја првобитних зидова цркве са зиданим ступцима који су носили лук у источном травеју цркве итд. На самом крају, неопходно би било санирање средњовековне цркве и гробног параклиса, за чије делимично реконструисање постоји довољан број података.

ПРИЛОГ

Рукопис М. Валтровића и Д. Милутиновића из 1877.
године

Савово. Порушена црква. Свода нема осим нешто у апсиди. Стоје само преградни зидови од паперте и источни зид изнад апсиде. Материјал је понајвише сига од које је сва апсида цркве и унутарња, друга припрата, одма до цркве (лађе). Предња припрата у коју се најпре улази од неправилног је камена, плочастог и грудвастог облика; сиге ту има врло мало. Ова прва припрата као да је доцније дозидана, јер само је појединим камењем везана за зид друге припрате. Ова друга није била у првобитном плану цркве но је настала по нужди. Оно се је ћемер што је имао да ојача свод у цркве подзидан зидом, те је тако постала паперта. Патос прве паперте (дозидане доцније) јако је затрпан сурвинама. У западном зиду имају врат(а) горњи праг од греде, која је толико дугачка колико је западна фасада широка. Црква је морала бити у опасности да ће пасти, те је други ојачавајући ћемер подзидан зидом са вратима на полукруг, те је тако постала горе наведена друга паперта. Осим тога је испред апсиде, а одма до првог ћемера подигнут био нов ћемер да држи свод. Од тог новог ћемера само још стоје зидани ступци.

Доцније дозидана паперта као да није имала живописа. Нема ни малтера на њеним зидовима. У другој припрати, што је постала ћемер држећим зидом, има врло оштећеног живописа. Ту се од црце Елене познаје фрагмент главе.

*

У полукружна врата у зиду што држе ћемер а дели припрату од цркве, горњи је праг од три дела. На другим гредама што их има у цркви познаје се да је црква горела.

Живопис у цркви јако оштећен. Лица у светаца лепо цртана, очи под обрвама и под доњим заклопцем јако осенчене. Лице зелено моделисано. Чело јако испупчено и мускулозно. Боје су биле пријатне. Израда брижљива, али не чини живопис величанствен утисак. Техника сигурна у фалтама.

У олтару 6 архијереја. Изнад допојасна лица светаца, па онда у своду апсиде познаје се још 2 стојећа анђела са зеленим диском један од њих. А у темену свода види се **Ис Хс** у нимбу **ІЕНЪМАН.АЪ** тако гласи натпис.

Допојасне слике мале ишле су у истој висини као у апсиди даље ка сев. и јужном платну даље до првог ћемера. На сев. страни ступца што носи ћемер, била је слика Богородице. Познаје се само још избледела глава. Слика је та на јужној страни цркве.

Анђели у своду апсиде имају црвене ципеле. У зиду цркве било је на више места дрвених греда. Свод цркве и лукови ћемера били су готски. На чеоном зиду триумбогена има код I. слика арх. Гаврила. Код II. стоји Богомати код стола (Благовести). У ниши III. слика архијереја. У ниши IV. као да је била велика допојасана слика Исусова. Какво је било позађе у фигура не види се. Око главе познаје се ултрамарин, који је местимице позеленио. Орнамент у Савову.

3. августа 1877.

The remains of a mediaeval church in the village of Savovo, 4 kilometres northwest of the junction of the Sasvošnica and the Studenica rivers, have been studied on the basis of an unpublished report of M. Valtorović and D. Milutinović, who visited this church in 1877, and the results of archaeological explorations carried out in 1994.

The church is aisleless, with an apse semicircular on the inside and outside, and its interior is divided by two pairs of pilasters. A broken triumphal arch, which showed that the church had originally been barrel-vaulted, was still extant in 1877. At least two substantial reconstructions of the building, involving partitions and additions, were carried out in later times. They can be identified by the various methods of building and different materials used in these reconstructions. The partition wall and the reinforcements of the eastern pair of pilasters were done only after the painting of the church, as is shown by the frescoes preserved under the added parts. The addition of the paraeccleseion and the outer narthex may be dated only broadly into the time before the fall of the Despotate under the Turkish rule. The use of flat Studenica marble in both cases indicates that these works may have been undertaken contemporaneously. Certain alterations were made in the apse and the southeast part of the paraeccleseion in the period between its construction and its decoration with paintings. A two-chambered tomb was discovered along the south wall of the paraeccleseion. Its sides were plastered and its chambers were separated

by iron rods. The broken triumphal arch and this tomb indicate that masters from the Serbian maritime districts probably took part in the construction of both the church and the later paraeccleseion. The narthex was probably an open porch originally, and was afterwards closed on the west side by a wall built of dressed tufa, which was not structurally joined to the side walls.

During the archaeological explorations carried out in 1994 several sepulchral stones were discovered. Particularly interesting is a monument dedicated to monk Pahomije, dating from mid-14th century, and the lower part of a rustic sepulchral monument to a member of the church, which bears a carefully carved inscription dating from the second half of the 14th or the early 15th century. The contents of the inscriptions on these mediaeval monuments show that we should not rule out the possibility that the Savovo church was a monastic church at the time of its building or at least in some period of its history.

The poorly preserved remains of frescoes in the Savovo church, even when complemented by the evidence supplied by the writings of M. Valtorović and D. Milutinović, do not provide an adequate basis for precise and definitive conclusions. Nevertheless, some of their conceptual, iconographic and stylistic elements make it possible to date them more precisely into the period of the full renaissance of the Palaeologi, or, more closely, into the middle or third quarter of the 14th century. A bust of Christ Emmanuel had been preserved in the conch of the altar apse, presumably above the representation of the Virgin surrounded by saints. The paintings on the walls of the sanctuary represented the Hierarchical Liturgy (a fragment of the figure of St Cyril of Alexandria is still extant) in the lowest zone, with the busts of the hierarchs above them. A figure of Christ, probably *imago pietatis*, in the niche of the prothesis, and the image of a bishop in the niche of the deaconicon could be seen in earlier times. A representation of the Annunciation was painted in the highest zone of the east wall. The north side of the southeast pilaster separating the nave from the sanctuary was decorated with a painting of the Virgin. The bottom course was decorated with a painted curtain. The church was painted again after the completion of the works on the improvement of the statics of the building, as is shown by the traces of fresco mortar on the wall separating the western pair of the pilasters. On the other hand, parts of mediaeval frescoes discovered in the paraeccleseion of the church probably date from the late 15th century, although more thorough research may point to a somewhat later date.

References to the Studenica village of Savovo in the 1548 census of the Zvornik sanjak, which refers to a priest Dimitri and his son Milić, and a recently discovered sepulchral stone, decorated with spiral vine and heart-shaped leaves with a cross in the middle, prove that the church in the village of Savovo and the cemetery round it was in use in the course of the 16th and in early 17th century. The Savovo church, whose dimensions and method of construction differ from the other parish churches in the Studenica region, may have been in possession - together with village in which it stood - of a local landowner. This hypothesis is supported by the existence of the two-chambered tomb designed

for successive burial. Savovo may have been incorporated as a present into the domain of the Studenica nobility at some later date, or else its mention in the Studenica Charter may have been the result of a falsification. In order to provide answers to this and numerous other questions it is necessary to continue the study of documentary sources and also to complete the archaeological excavations initiated in 1994.